Түсті: 11.09.2026 Мақұлданды: 29.09.2026 Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

МРНТИ 10.87.17
DOI: https://www.doi.org/10.32523/2791-0954-2026-19-3-56-65

Қазақстан Республикасындағы халықаралық шарттардың мәртебесі: ретроспектива және қазіргі кезең

Алмасұлы Арлан
Заң ғылымдарының магистрі, PhD дәрежесін ізденуші
Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жетекші ғылыми қызметкері
Астана, Қазақстан
e-mail: almassuly.arlan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0230-2657

Түйіндеме: Мақалада Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі халықаралық шарттардың мәртебесі, оның конституциялық реттелуінің тәуелсіздік кезеңі бойындағы эволюциясы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі 2026 жылғы Конституцияда халықаралық шарттардың заңдардан басымдығы туралы норманың алынып тасталуымен айқындалады, себебі бұл өзгеріс оның шынайы себептері мен салдары туралы түрлі пікірлер туғызды. Зерттеудің мақсаты – аталған өзгерістің түбегейлі сипатта екенін, әлде бұрынғы тәсілді сақтап отырғанын анықтау. Осы мақсатта формальды-құқықтық әдістер қолданыла отырып, 1993, 1995 және 2026 жылғы конституциялардың мәтіндері, Конституциялық Кеңестің нормативтік қаулылары және шетелдік тәжірибе салыстырмалы түрде талданды. Жүргізілген талдау халықаралық шарттардың мәртебесі тиісті норманың сырттай тұрақтылығына қарамастан дәйекті түрде өзгеріп отырғанын көрсетеді: реттеу тікелей конституциялық бекіту деңгейінен біртіндеп заңнама деңгейіне ойысқан. Автор 2026 жылғы өзгерісті басымдықтан бас тарту емес, оны бекітуді заң деңгейіне көшіру ретінде бағалайды. Сонымен қатар мұндай өзгеріс бейтарап емес: басымдық кепілдігінің нормативтік қорғалу деңгейі төмендейді, бұл кейінгі зерттеудің дербес нысанын құрайды.

Негізгі сөздер: халықаралық шарттар, шарттардың басымдығы, Қазақстан Республикасының Конституциясы, конституциялық реформа, ратификация, халықаралық және ұлттық құқық.

Статус международных договоров в Республике Казахстан: ретроспектива и современность

Алмасұлы Арлан
Магистр юридических наук, соискатель степени PhD
Ведущий научный сотрудник отдела международного права и сравнительного правоведения Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан
Астана, Республика Казахстан
e-mail: almassuly.arlan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0230-2657

Аннотация: В статье рассматривается статус международных договоров в правовой системе Республики Казахстан и эволюция его конституционного регулирования на протяжении всего периода независимости. Актуальность исследования определяется исключением из Конституции 2026 года нормы о приоритете международных договоров над законами, поскольку данное изменение породило различные мнения о его действительных

причинах и последствиях. Цель исследования – установить, носит ли указанное изменение принципиальный характер или сохраняет прежний подход. Для этого с применением формально-правового метода сравнительно проанализированы тексты конституций 1993, 1995 и 2026 годов, нормативные постановления Конституционного Совета, а также зарубежный опыт. Проведенный анализ показывает, что статус международных договоров, несмотря на внешнюю стабильность соответствующей нормы, последовательно изменялся: регулирование постепенно смещалось с уровня прямого конституционного закрепления на уровень законодательства. Автор оценивает изменение 2026 года не как отказ от приоритета, а как перенос его закрепления на уровень закона. Вместе с тем такое изменение не является нейтральным: уровень нормативной защищенности гарантии приоритета снижается, что составляет самостоятельный предмет для последующего исследования.

Ключевые слова: международные договоры, приоритет договоров, Конституция Республики Казахстан, конституционная реформа, ратификация, международное и национальное право.

The Status of International Treaties in the Republic of Kazakhstan: Retrospective and Present Stage

Almassuly Arlan
Master of Laws, PhD candidate
Leading Research Fellow at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
e-mail: almassuly.arlan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0230-2657

Abstract: The article considers the status of international treaties in the legal system of the Republic of Kazakhstan and the evolution of its constitutional regulation throughout the entire period of independence. The relevance of the study stems from the removal, in the 2026 Constitution, of the provision on the priority of international treaties over laws, since this change has given rise to differing opinions regarding its actual causes and consequences. The aim of the study is to determine whether this change is of a fundamental nature or preserves the previous approach. To this end, applying the formal-legal method, the texts of the 1993, 1995, and 2026 constitutions, the normative resolutions of the Constitutional Council, and foreign experience are analysed comparatively. The analysis shows that the status of international treaties, despite the outward stability of the relevant provision, has changed consistently: its regulation has gradually shifted from the level of direct constitutional entrenchment to the level of legislation. The author assesses the 2026 change not as an abandonment of priority, but as a transfer of its entrenchment to the level of law. At the same time, such a change is not neutral: the level of normative protection of the priority guarantee decreases, which constitutes a separate subject for further research.

Keywords: international treaties, priority of treaties, Constitution of the Republic of Kazakhstan, constitutional reform, ratification, international and national law.

Кіріспе

2026 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы жаңа нормаларды енгізіп, бұрын қолданыста болғандарын қайта қарап, құқықтық болмысты түбегейлі түрде өзгертті.

Елеулі өзгеріске құқық жүйесіндегі халықаралық шарттардың мәртебесі туралы норма да ұшырады. Оны айқындаған 4-бап (қазіргі – 5-бап) халықаралық шарттардың заңдардан басым тұратынын тікелей бекітетін; бұл ереже 1995 жылдан бері өзгеріссіз қалып келген еді.

Ал енді бұл нұсқама жай ғана өзгертілген жоқ – ол Конституция мәтінінен түгелдей алынып тасталды.

Халықаралық шарттардың басымдығын тікелей айқындамау бұрын-соңды конституциялық практикада болмаған. Нәтижесінде қабылданған шешім күтілгендей әртүрлі пікір туғызды – тіпті оның заңдарды халықаралық шарттардан басым ету мақсатында қабылданды деген болжамдар да айтыла бастады. Осыған байланысты өзгерістің шынайы себебін, сондай-ақ халықаралық шарттардың құқық жүйесіндегі мәртебесінің енді қалай айқындалатынын анықтауға қатысты сұрақтардың өзектілігі артып отыр.

Бұл мақалада аталған сұрақтарға жауап табу мақсатында Қазақстан Республикасының конституциялық дамуы барысындағы халықаралық шарттардың мәртебесіне қатысты барлық өзгеріске назар аударылады. Себебі өзгерістің түбегейлі сипатта екенін, әлде едәуір дәрежеде бұрынғы тәсілді сақтап қалғанын тек ретроспективті талдау – әр кезеңді өзара салыстыру – арқылы ғана анықтауға болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалдары ретінде Қазақстан Республикасының үш конституциясының мәтіндері – 1993, 1995 және 2026 жылғы конституциялар, соның ішінде 4-бапқа қатысты өзгерістер енгізілген 1995 жылғы Конституцияның редакциялары; Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің Конституцияның 4-бабына қатысты нормативтік қаулылары, соның ішінде 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2, 2006 жылғы 18 мамырдағы № 2 және 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 қаулылар; 2005 жылғы 30 мамырдағы «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы; сондай-ақ халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасы мәселелері бойынша доктриналық дереккөздер мен ғылыми түсіндірмелер алынды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және арнайы-құқықтық әдістердің кешені құрады. Формальды-құқықтық әдіс конституциялық нормалардың мазмұнын талдау және олардың тұжырымдарындағы өзгерістерді анықтау үшін қолданылды. Тарихи-құқықтық әдіс тәуелсіздік кезеңі бойында халықаралық шарттардың мәртебесін бекітудің эволюциясын қадағалауға және тиісті өзгерістердің бағытын анықтауға мүмкіндік берді.

Мақаланы дайындау барысында мәтінді өңдеу үшін жасанды интеллект құралдары пайдаланылды. Мазмұны, дәйектемесі, құрылымы мен тұжырымдары ғылыми мақала авторына тиесілі.

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының тәуелсіздік кезеңіндегі тарихына үш Конституция белгілі: 1993 жылғы, кейіннен жеті рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілген 1995 жылғы және 2026 жылғы конституциялар.

Әр конституция, 1995 жылғы барлық редакциялар да, белгілі бір аспектілерде мазмұны жағынан бір-бірінен ерекшеленді. Ал халықаралық шарттардың мәртебесі қалай айқындалғанына келсек, prima facie ол салыстырмалы түрде ұқсас болып көрінетін еді. Алайда мұқият қарастырғанда бұл тұжырым толық емес: оны айқындайтын бап өзгерістерге (жаңа ережелерге) бірнеше рет ұшыраған.

Мәртебені айқындайтын норма Конституция мәтінінің өзінде орнын өзгертіп отырды: 1993 жылы ол 3-бапта, 1995 жылдан бастап – 4-бапта, ал 2026 жылғы Конституцияда 5-бапта болды. Бірақ бұдан да маңыздысы – мазмұны жағынан ол елеулі түрде үш рет өзгеріске ұшырады.

Тәуелсіз Қазақстанның 1993 жылғы алғашқы Конституциясы 3-бапта «адамның және азаматтың құқығы мен бостандығы туралы Қазақстан Республикасы таныған халықаралық-құқылық құжаттар Республика аумағында оның заңдарынан басым» болатынын бекітті.

Осы кезеңде байқалатындай, басымдық халықаралық шарттардың өзіне емес, нысаны жағынан халықаралық-құқықтық құжаттарға, оның ішінде нақ адамның құқықтары мен бостандықтарына қатыстыларына берілді. Осылайша критерий ретінде нысан да – атап

айтқанда құжаттың өзі – және оның мазмұны да – адам құқықтарымен байланысы – қатар алынды.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған сәттен бастап адам құқықтарын құрметтеуді мемлекет дамуының негізгі ұстанымдарының бірі ретінде айқындады (Шенгельбаев, 2022). Бұл тәуелсіздіктің басына тән бағыт болатын: осы кезеңде адам құқықтарын жоғары құндылық ретінде тану, оны халықаралық құқық құралдарымен қамтамасыз ету кеңінен орын алды.

1995 жылғы Конституция өзгеше ереже бекітті: 4-баптың 3-тармағына сәйкес, Республика бекіткен халықаралық шарттар Республика заңдарынан басым тұратын болды.

Осылайша басымдық критерийі өзгерді: егер бұрын ол құжаттың мазмұны (оның адам құқықтарымен байланысы) мен халықаралық-құқықтық құжаттар нысанының жиынтығымен айқындалса, енді формальды белгілер – келісім білдіру тәсілі (ратификация) мен халықаралық шарт нысаны – көзделді.

Аталған өзгерісті халықаралық құжаттардың ішкі құқық жүйесіндегі рөлін неғұрлым кеңірек тану ретінде қарастыруға болады, өйткені басымдық енді шарттың пәніне (оның адам құқықтарымен байланысына) қарамастан барлық халықаралық шарттарға қолданыла бастады. Сонымен қатар оны керісінше, тарылу ретінде де бағалауға болады: бұл жолы себеп болып тұрғаны – осыған дейін басымдық нысаны жағынан барлық халықаралық-құқықтық құжаттарды қамтыса, енді тек шарттармен ғана шектелді.

Бір шетінен, осындай өзгеріс күтілген жайт еді. Егер халықаралық актілердің бәріне түгелдей басымдық танылса, олардың барлығы заңдардан жоғары тұрар, ал бұл мемлекеттің ұлттық реттеу саласындағы егемендік қалауын маңызды құжаттармен қатар саяси-бағдарламалық сипаттағы халықаралық актілерді де ескеру қажеттілігімен ұдайы шектеліп отырар еді.

Екінші шетінен, 1993 жылғы редакциядағы басымдық барлық құжаттарға емес, тек адамның құқықтары мен бостандықтарына қатысты актілерге ғана қолданылатын. Сондықтан аталмыш ереже мемлекеттің егемен шешімдеріне мәні бойынша қол сұқпайтын: конституцияға сәйкес адам, оның құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық ретінде танылғандықтан, мұндай норма керісінше сол құндылықты нығайта түсетін.

Дегенмен 1995 жылғы Конституцияға көшумен халықаралық құжаттар, оның ішінде адам құқықтарына қатыстылары да, тек қолданыстағы құқық құрамындағы орнын сақтап (4-баптың 1-тармағы), басымдығынан іс жүзінде айырылды; басымдық енді тек халықаралық шарттарға ғана тиесілі болды. Мұны Конституциялық Кеңестің практикасы да растайды: 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 нормативтік қаулысында Кеңес халықаралық ұйымдардың және олардың органдарының шешімдерін халықаралық шарттарға теңестіруге болмайтынын, сол себепті олардың басымдыққа ие емес екенін айқындады. Осылайша, бұдан былай халықаралық шарт болып табылмайтын актіге басымдық көзделмейтін.

Сонымен қатар, атап өтерлігі, конституцияда басымдық келісім білдіру тәсіліне байланысты болғандықтан, ол бүкіл халықаралық шарттарға емес, тек ратификацияланғандарға қатысты болды. Бұл болса халықаралық шарттардың ішкі құқық жүйесіндегі рөліне қатысты бірқатар өзіндік сұрақтар туғызды.

Ең басты сұрақ Халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясының мәтініне қатысты болды. Конвенцияға сәйкес мемлекеттің шарттың міндеттілігіне келісімі бірнеше тәсілмен білдіріледі, әрі олар кейбір жағдайларда тең мәнді деп қаралады. Ал Конституция тек ратификацияланған шарттарды ғана көрсеткендіктен, міндеттілігі өзге тәсілмен білдірілген шарттарды формальды түрде басымдық шегінен тыс қалдырды.

Нәтижесінде толық анық болмаған бұл ереже ақыр соңында қосымша ресми түсіндіруді талап етті. Мәселен, Конституциялық Кеңес 2006 жылғы 18 мамырдағы № 2 қаулысында халықаралық шарттарды ратификациялау туралы актілер мен халықаралық шарттарға қосылу туралы актілердің заңдық күші мен құқықтық салдары жағынан тең мәнді екенін белгіледі.

Осылайша қосылу арқылы қабылданған шарттар ратификацияланғандарға теңестіріліп, айқындыққа ие болды, алайда келісім білдірудің өзге тәсілдеріне қатысты сұрақтар ашық күйінде қалды.

Бұл аспект басқа мемлекеттерде шешілу жолын тапқан. Мысалы, Франция Конституциясының 55-бабына сәйкес тиісті түрде ратификацияланған немесе мақұлданған халықаралық шарттар жарияланған сәттен бастап заңдардан жоғары күшке ие болады. Мұнда «мақұлданған» деген белгілеу келісім білдірудің өзге нысандарын да қамтиды.

Өзгеше тәсіл – халықаралық шарттардың басымдығы Ресей Федерациясының Конституциясында белгіленеді, онда келісім білдіру нысаны мүлдем көрсетілмейді, тек халықаралық шарттардың басым тұратыны тікелей көрсетіледі.

Тағы бір өзгеше мысал ретінде Нидерланд Конституциясын келтіруге болады. Оның 94-бабында Корольдік аумағында қолданыстағы заңнамалық ережелер, оның ішінде Парламент актілері де, барша тұлғаға міндетті халықаралық шарттардың ережелерімен қайшы келсе, қолданылмайтыны айтылады.

Қазақстан Республикасы ол кезде осындай халықаралық тәжірибе бола тұра, туындаған сұрақты шешу үшін бапқа өзгеріс енгізуді жөн көрмеді.

Келесі өзгеріс 2017 жылы болды. 4-баптың 3-тармағында ратификацияланған шарттардың заңдардан басым тұратыны туралы ереже сақтала отырып, оған халықаралық шарттардың Республика аумағында қолданылу тәртібі енді заңнамамен айқындалатыны туралы нұсқау енгізілді.

Осылайша конституциялық норма халықаралық шарттардың қолданылу мәселесін алғаш рет ұлттық заңнамаға тікелей сілтеді. Бұл халықаралық міндеттемелердің құқық жүйесі ішінде қолданылуын ретке келтіруге деген ұмтылысты көрсетті.

Сонымен қатар заңнамаға сілтеменің пайда болуы заңды түрде сұрақтар туғызды, оның ішінде халықаралық шарттардың басымдығына қатысты пайымдар да білдірілді. Алайда басымдық туралы ереже Конституция мәтінінде толық көлемінде сақталғандықтан, оның толықтай жойылуы туралы пайымның негізі аз еді. Өзгеріс халықаралық міндеттемелерді жүзеге асыру тетігін нақтылады, бірақ олардың басымдық қағидатының өзіне қол тигізген жоқ.

Бұл қисынды, өйткені заңнамаға сілтемені заңдардың халықаралық шарттардан басым тұруын орнату деп ұғатын болсақ, мұндай түсінік ішкі қайшылыққа толы болар еді. Конституция шарттардың басымдығын тікелей бекіткен; сол норманың өзі бір мезгілде оларды заңдарға бағындырады деп болжау логикалық негізсіз. Бұл 2026 жылғы өзгерістерді бағалау үшін де түбегейлі маңызды.

2026 жылғы Конституция 5-бапта халықаралық шарттардың басымдығы туралы ережені алып тастады, бұл ретте олардың қолданылу тәртібін заңдар айқындайтыны туралы сілтемелік тұжырымдаманы сақтап қалды.

Ертеректегі редакцияларды ескермей, бұл ережені шын мәнінде белгілі бір дәрежеде заңдардың халықаралық шарттардан басым тұратынын растайтын дәлел ретінде оқуға болар еді. Алайда мұндай пайым, бұрын атап өтілгендей, дәйексіз: егер сілтемелік формуланың өзі осындай тұжырымға әкелетін болса, ол 2017 жылдан бастап та қолданылар еді – ал бұл мүмкін емес болатын.

Жүргізілген талдау халықаралық шарттардың мәртебесі дамуының бей-берекет болмағанын көрсетеді. Керісінше, ол дәйекті сипатқа ие болды: адам құқықтары туралы актілердің басымдығынан – халықаралық шарттардың басымдығына қарай (актілерді қолданыстағы құқық ретінде қалдыра отырып), кейін оның шектерін конституциялық түсіндіру арқылы нақтылауға, содан соң заңнамаға сілтеменің пайда болуына (халықаралық шарттарға да қатысты) және, ақыр соңында, сілтемені сақтай отырып, басымдық туралы норманы Конституция мәтінінен алып тастауға дейін.

Осы өзгерістердің жалпы бағыты – халықаралық актілер мен шарттардың мәртебесін біртіндеп нақтылау және оны реттеуге деген ұмтылыс, ал бұл ұмтылыс мәселені тікелей

конституциялық бекіту деңгейінен заңнама деңгейіне көшіру арқылы жүзеге асты. 2026 жылғы өзгеріс осы желіні аяқтайды: халықаралық шарттардың қолданылу мәселесі толығымен заң аясына жатқызылды.

Осылайша, қолданыстағы реттеу іс жүзінде халықаралық шарттардың басымдығынан тікелей бас тартуды емес, оны бекітуді заң деңгейіне көшіруді білдіреді. Бұл бүгінде іс жүзінде расталады: халықаралық шарттар туралы заң осы мәселені реттейтін бейінді акт болып табылады әрі ол халықаралық шарттардың басымдығын тікелей көрсетеді.

Мұндай түсінік жаңа әдебиетте де қолдау табады. А. Данельян мен К. Канцеровтың пайымдауынша, халықаралық шарттардың заңдардан басымдығы туралы ережені алып тастау ратификацияланған келісімдер үшін қатер туғызбайды, себебі заңда басымдық әлі де сақталған (Данельян, Канцеров, 2026).

Сонымен бірге реттеуді заңнама деңгейіне көшіру толықтай бейтарап емес: бұрын басымдық кепілдігі тікелей Конституцияда бекітілгендіктен жоғары еді. Енді ол заңмен қамтамасыз етілгендіктен, басымдық оңайлатылған тәртіппен өзгертілуі мүмкін. Осылайша басымдық сақталғанымен, мәні бойынша оның нормативтік қорғалу деңгейі төмендеді.

Атап айтқанда, А. Абылайұлы ратификацияланған шарттардың басымдығының конституциялық тұрғыда бекітілмеуін тәуекел факторы ретінде қарастырады: басымдықтың тек арнайы заң деңгейінде ғана сақталуы («Халықаралық шарттар туралы» Заңның 20-1-бабы) оны кейіннен кәдімгі заңнамалық тәртіппен қайта қарауға жол береді, бұл халықаралық міндеттемелерді адал орындауға әсер етуі мүмкін деген (Abylaiuly, 2026).

Профессор А. Абашидзе халықаралық шарттардың мәртебесін конституциялық тұрғыда бекіту халықаралық шарттар құқығының іргелі қағидатынан – pacta sunt servanda қағидатынан – туындайтынын атап өтті. Бұл қағидатсыз болса «халықаралық құқықтың да, халықаралық ынтымақтастықтың да болуы мүмкін емес» деп қарастырған (Абашидзе, 2012).

Аталған байланысты қарастырғанда, мәселенің екі қырын ажырату қажет. Бір шетінен, Халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясы pacta sunt servanda қағидатын тікелей бекітеді: күшіне енген әрбір шарт оның қатысушылары үшін міндетті және олар оны адал орындауға тиіс, ал қатысушы шартты орындамауын ақтау үшін өзінің ішкі құқығының ережелеріне сілтеме жасай алмайды.

Екінші шетінен, Конвенция шарттарды мемлекет ішінде орындаудың тәртібін айқындамайды. Бұған Конституциялық Кеңес 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 нормативтік қаулысында-ақ назар аударып, шарттарды орындау тәртібі мемлекеттердің конституциялық және заңнамалық құзырына жататынын әрі бұл мемлекеттердің егемендік теңдігі қағидатынан туындайтынын көрсеткен болатын.

Осылайша халықаралық құқық басымдықтың ішкі құқық жүйесінде қай деңгейде бекітілуін талап етпейді – ол тек нәтижені, яғни міндеттемелердің адал орындалуын талап етеді.

Осыдан 2026 жылғы өзгерістің ауқымы да айқындалады: ол тек ішкі деңгейді қозғайды, ал Қазақстанның халықаралық міндеттемелері мен олар үшін жауапкершілігі бұрынғы күйінде қалады. БҰҰ Бас Ассамблеясының 2001 жылғы 12 желтоқсандағы 56/83 қарарына қоса берілген Халықаралық-құқыққа қайшы әрекеттер үшін мемлекеттердің жауапкершілігі туралы баптарға сәйкес мемлекет әрекетін халықаралық-құқыққа қайшы деп сипаттау халықаралық құқықпен айқындалады және мұндай сипаттауға сол әрекеттің ішкі құқық бойынша заңды деп танылуы әсер етпейді, ал жауапты мемлекет өз міндеттерін орындамауын ақтау үшін ішкі құқығына сүйене алмайды.

Бұл тұрғыдан алғанда басымдық туралы конституциялық норма екі деңгейді үйлестіретін ішкі «көпір», тіпті «сақтандырғыш» қызметін атқарды. Конституциялық Кеңес оны жоғарыда аталған қаулыда коллизия туындаған жағдайларда ратификацияланған шарт нормаларының жағдаяттық артықшылығы ретінде түсіндірген еді, яғни басымдық шарт пен заңның жалпы иерархиясын емес, нақты қайшылықты шешу ережесін білдірді.

Мұндай ереже конституциялық деңгейде болмаған жағдайда сот шартқа қайшы келетін кейінірек қабылданған заңды қолданып, ішкі құқық тұрғысынан заңды, бірақ халықаралық құқық тұрғысынан мемлекеттің жауапкершілігін туғызатын шешім шығаруы ықтимал.

Бұл қатердің нақты тетігі қолданыстағы нормативтік иерархиядан көрінеді. «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңның 10-бабына сәйкес кодекстер заңдардан жоғары деңгейде тұрады, ал 12-бабы әртүрлі деңгейдегі актілер қайшы келгенде жоғары деңгейдегі актінің, бір деңгейдегі актілер қайшы келгенде кейінірек қолданысқа енгізілген актінің нормасы қолданылатынын белгілейді.

Ратификацияланған шарттардың басымдығы бүгінде дәл осы «заң» деңгейінде – «Халықаралық шарттар туралы» Заңның 20-1-бабында және «Құқықтық актілер туралы» Заңның 6-бабының 2-тармағында бекітілген.

Атап айтқанда, 20-1-бап Заңға 2021 жылғы 13 наурыздағы № 18-VII Заңымен 2017 жылғы конституциялық өзгерістерді іске асыру мақсатында енгізілген.

Бұл мақалада сипатталған дәйекті желіні растай түседі: басымдықтың заң деңгейіндегі тірегі 2026 жылға дейін-ақ қалыптасып үлгерген еді. Алайда басымдық туралы ереже кәдімгі заңда ғана болғандықтан, оның өзі де жалпы коллизиялық қағидалардан – кейінгі заңның (lex posterior) және арнайы заңның (lex specialis) басымдығынан – тыс тұрмайды.

Кейінірек қабылданған немесе арнайы заң шартпен тікелей қайшы келген жағдайда құқық қолданушы 20-1-бапты емес, сол заңды басшылыққа алуы мүмкін деген түсіндіру мүмкіндігі пайда болады, ал заңнан жоғары тұратын кодекстерге қатысты бұл мәселе одан да күрделі. Сондықтан Азаматтық кодекстің, Қылмыстық-процестік кодекс сияқты салалық актілердегі ратификацияланған шарттардың басымдығы туралы ережелер өтемдік мәнге ие болады, бірақ олардың тұрақтылығы да заң шығарушының қалауына тәуелді.

Мұндай тәуекелдің тек теориялық емес екенін шетелдік тәжірибе көрсетеді. Германия Негізгі заңына сәйкес халықаралық шарттар ішкі құқықта федералдық заң мәртебесіне ие, ал Германия Федералдық конституциялық соты 2015 жылғы 15 желтоқсандағы 2 BvL 1/12 қаулысында заң шығарушының кейінгі заң арқылы шарттан шегінуіне конституциялық кедергі жоқ екенін, өйткені демократия қағидаты кейінгі заң шығарушыға бұрынғы заң шығарушының актілерін қайта қарауға мүмкіндік беретінін атап өтті.

Сонымен бірге Сот мұндай шегініс мемлекеттің халықаралық міндеттемелерін бұзуы мүмкін екенін жоққа шығарған жоқ. Бұл мысал басымдықтың тек заңмен қамтамасыз етілуі ішкі және халықаралық деңгейлер арасындағы алшақтыққа құқықтық жол ашатынын айқын көрсетеді. Аймақтық тәжірибеде де бірыңғай тәсіл жоқ. Қырғыз Республикасының 2021 жылғы Конституциясы халықаралық шарттарды құқық жүйесінің құрамдас бөлігі деп танып, оларды қолдану тәртібі мен шарттарын заңға сілтейді, яғни Қазақстанның таңдауына жақын үлгіні ұстанады.

Ал Өзбекстан Республикасының 2023 жылғы жаңа редакциядағы Конституциясы, керісінше, халықаралық шартта заңдағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, шарттың ережелері қолданылатынын тікелей бекітеді.

Осылайша Қазақстанның шешімі бірегей емес, ол қазіргі конституциялық практикада қатар өмір сүретін тәсілдердің бірі болып табылады.

Сонымен бірге 2026 жылғы Конституция халықаралық құқыққа ашықтықты білдіретін бірқатар кепілдіктерді сақтап қалғанын ескеру қажет. 5-баптың 1-тармағы Қазақстан Республикасының халықаралық шарт міндеттемелерінің нормаларын қолданыстағы құқық құрамына жатқызады, 10-бап Республиканың халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларын құрметтейтінін бекітеді.

Осы тетіктер шарттардың құқық жүйесіне енуін және олардың Конституциямен үйлесімділігін қамтамасыз етеді, алайда олардың ешқайсысы шарт пен кейінгі заң арасындағы коллизияны шешу ережесін белгілемейді. Яғни ратификацияға дейінгі бақылау шарттың Конституцияға сәйкестігіне кепіл болғанымен, оның кейінгі заңдар алдындағы орнына кепіл бола алмайды.

Жоғарыда баяндалғандар басымдық кепілдігінің функциясы Конституциядан заңдар жүйесі мен құқық қолдану практикасына ауысқанын көрсетеді. Бұдан былай басымдықтың тұрақтылығы ең алдымен заң шығарушының дәйектілігіне – салалық заңдар мен кодекстерді қабылдау және өзгерту кезінде 20-1-баппен үйлесімділікті сақтауына, сондай-ақ соттар мен Конституциялық Соттың практикасына байланысты болады. Бұл ретте кепілдікті күшейтудің ықтимал жолдары ретінде, мысалы, басымдық туралы ережеден шегінуге тек «Халықаралық шарттар туралы» Заңға тікелей өзгеріс енгізу арқылы ғана жол беретін, яғни кейінгі заңмен оның жанама түрде күшін жоюды болдырмайтын ереже, не болмаса бұл ережені жоғары деңгейдегі актіде бекіту қарастырылуы мүмкін. Алайда 2026 жылғы Конституцияға сәйкес конституциялық заңдар тек Конституцияда көзделген мәселелер бойынша қабылданатындықтан (61-баптың 3-тармағы), соңғы жолдың мүмкіндігі жеке талдауды қажет етеді.

Қалай болғанда да, ратификацияланған шарттардың құқық жүйесіндегі нақты жағдайы енді Конституция мәтінімен емес, заңнаманың мазмұнымен және оның қолданылуымен айқындалатыны анық.

Қорытындылай келгенде, реттеуді заң деңгейіне көшірудің өз артықшылықтары бар: ол, бір жағынан, шарттардың қолданылу тетігін – олардың күшіне ену, қолданылу және коллизияларды шешу тәртібін – неғұрлым икемді айқындауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, кемшіліктері де бар – мемлекеттің өз міндеттемелерін шамадан тыс бақылауына жол ашып, теріс пайдалануға әкелуі мүмкін тәуекелдер де туғызады.

Қортынды

Жүргізілген ретроспективті талдау тиісті норманың сырттай тұрақтылығына қарамастан, Қазақстан Республикасының конституциялық құқығындағы халықаралық шарттардың мәртебесі тәуелсіздіктің бүкіл кезеңі бойында дәйекті түрде өзгеріп отырғанын көрсетеді.

Осы өзгерістердің бағыты біртұтас: халықаралық шарттардың мәртебесін реттеу тікелей конституциялық бекіту деңгейінен біртіндеп қолданыстағы заңнама деңгейіне ойысты.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде 2026 жылғы Конституция мәтінінен басымдық туралы норманы алып тастауды халықаралық шарттардың басымдығынан бас тарту немесе заңдардың олардан үстемдігін орнату ретінде қарастыруға болмайды. Себебі сақталып қалған сілтемелік тұжырымдаманың өзі мұндай тұжырымды туғызбайды. Ал қолданыстағы заңнамаға сүйенсек, ратификацияланған шарттардың басымдығы әлі де сақталған. Тиісінше, мәні бойынша бұл өзгеріс басымдықтың жойылуын емес, оны бекітуді заңнама деңгейіне көшіруді білдіреді.

Сонымен бірге бұл өзгеріс толықтай бейтарап емес. Бұрын тікелей Конституциямен қамтамасыз етілген басымдық кепілдігі енді әлдеқайда оңай өзгертілетін кәдімгі заңға негізделеді. Соның салдарынан оның нормативтік қорғалу деңгейі төмендейді. Халықаралық шарттардың Республиканың құқық жүйесіндегі бұдан кейінгі жағдайы ең алдымен заңнаманың мазмұнымен айқындалатын болады, бұл өз кезегінде кейінгі зерттеудің дербес нысанын құрайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1993 жылғы 28 қаңтар) // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000_ (қаралған күні: 11.09.2026).

Шенгельбаев Б.Р. Роль и место международного права в правовой системе Казахстана // Вестник Карагандинского университета, Серия «Право». № 3(107), 2022. – С. 7–15. DOI: 10.31489/2022 L3/7-15. URL: https://law-vestnik.buketov.edu.kz/law/article/view/213 (қаралған күні: 11.09.2026).

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз) // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (қаралған күні: 11.09.2026).

Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормаларын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін орындау тәртібіне қатысты қолданыста ресми түсіндіру туралы Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S090000006_ (қаралған күні: 11.09.2026).

1969 жылғы Халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясына Қазақстан Республикасының қосылуы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 31 наурыздағы қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B930004700_ (қаралған күні: 11.09.2026).

Қазақстан Республикасы Конституциясының 54-бабының 7) тармақшасын ресми түсіндіру туралы Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2006 жылғы 18 мамырдағы № 2 қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S060000002_ (қаралған күні: 11.09.2026).

Франция Республикасының Конституциясы (1958 жылғы 4 қазан) // Франция Республикасының ресми құқықтық порталы «Légifrance». URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356/ (қаралған күні: 11.09.2026).

Ресей Федерациясының Конституциясы (1993 жылғы 12 желтоқсан) // ТМД елдерінің заңнамасы дерекқоры «СоюзПравоИнформ». URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1409 (қаралған күні: 11.09.2026).

Нидерланд Корольдігінің Конституциясы // Нидерланд Корольдігінің Үкіметі (Government of the Netherlands). URL: https://www.government.nl/documents/2019/02/28/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands (қаралған күні: 11.09.2026).

Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 наурыздағы № 51-VI Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000051 (қаралған күні: 11.09.2026).

Қазақстан Республикасының Конституциясы (2026 жылғы 15 наурыз) // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (қаралған күні: 11.09.2026).

Данельян А.А., Канцеров К.В. Конституционная реформа и международное право в правовой системе Республики Казахстан // Московский журнал международного права. № 2, 2026. – С. 239–250. DOI: 10.24833/0869-0049-2026-2-239-250. URL: https://www.mjil.ru/jour/article/view/2991 (қаралған күні: 11.09.2026).

Abylaiuly A. Constitutional Reform and Kazakhstan's International Obligations: a Step Back? // Право и государство. № 1(110), 2026. – С. 43-51. DOI: 10.51634/2307-5201_2026_1_43. URL: https://km.mnu.kz/ru/archiv/110/4 (қаралған күні: 11.09.2026).

Абашидзе А.Х. Конституции государств о статусе международных договоров (сравнительно-правовой анализ) // Вестник Российского университета дружбы народов, Серия: Юридические науки. № 5, 2012 – С. 60-65. URL: https://mgimo.ru/library/publications/1003124/ (қаралған күні: 11.09.2026).

References

Constitution of the Republic of Kazakhstan (January 28, 1993) // information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000_ (accessed: 11.09.2026).

Shengelbaev B.R. The role and place of international law in the legal system of Kazakhstan // Bulletin of Karaganda University, Series "Law". № 3(107), 2022. – Pp. 7-15. DOI: 10.31489/2022 L3/7-15. URL: https://law-vestnik.buketov.edu.kz/law/article/view/213 (accessed: 09/11/2026).

Constitution of the Republic of Kazakhstan (August 30, 1995) // Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (accessed: 11.09.2026).

Normative resolution of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 2009 No. 6 on the official interpretation of the norms of Article 4 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in force regarding the procedure for implementing decisions of international organizations and their bodies // Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S090000006_ (accessed: 11.09.2026).

Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated March 31, 1993 on the accession of the Republic of Kazakhstan to the Vienna Convention on the law of international treaties of 1969 // information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B930004700_ (accessed: 11.09.2026).

Resolution of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan dated May 18, 2006 No. 2 on the official interpretation of subparagraph 7) of Article 54 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan // information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S060000002_ (accessed: 11.09.2026).

Constitution of the French Republic (October 4, 1958) // official legal portal of the French Republic "Légifrance". URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356 / (accessed: 11.09.2026).

Constitution of the Russian Federation (December 12, 1993) // database of legislation of the CIS countries "Soyuzpravoinform". URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1409 (accessed: 11.09.2026).

Constitution of the kingdom of the Netherlands // Government of the Kingdom of the Netherlands. URL: https://www.government.nl/documents/2019/02/28/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands (accessed: 11.09.2026).

Law of the Republic of Kazakhstan dated March 10, 2017 No. 51-VI on amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan // information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000051 (accessed: 11.09.2026).

Constitution of the Republic of Kazakhstan (March 15, 2026) // information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (accessed: 11.09.2026).

Danelyan A.A., Kanzerov K.V. Constitutional reform and international law in the legal system of the Republic of Kazakhstan // Moscow Journal of International Law. No. 2, 2026. – pp. 239-250. DOI: 10.24833/0869-0049-2026-2-239-250. URL: https://www.mjil.ru/jour/article/view/2991 (accessed: 09/11/2026).

Abylaiuly A. Constitutional Reform and Kazakhstan's International Obligations: a Step Back? // Law and the State. № 1(110), 2026. – Pp. 43-51. DOI: 10.51634/2307-5201_2026_1_43. URL: https://km.mnu.kz/ru/archiv/110/4 (accessed: 09/11/2026).

Abashidze A.H. Constitutions of States on the status of international treaties (comparative legal analysis) // Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia, Series: Legal Sciences. No. 5, 2012 – pp. 60-65. URL: https://mgimo.ru/library/publications/1003124 / (accessed: 09/11/2026).